

МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
ЛЬВІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ВНУТРІШНІХ СПРАВ
Навчально-науковий інститут управління, психології та безпеки
Кафедра загальної та соціальної психології

**СТОСУНКИ З МАМОЮ ЯК ЧИННИК ФОРМУВАННЯ
АГРЕСИВНОСТІ У ПІДЛІТКОВОМУ ВІЦІ**

Кваліфікаційна робота
здобувача вищої освіти
першого рівня ЗФН
спеціальності 053 Психологія
Ярослава НОВІКОВА

Науковий керівник:
завідувач кафедри теоретичної
психології, доктор
психологічних наук, професор
Зоряна КОВАЛЬЧУК

Рецензент
кандидат психологічних наук,
доцент
Олена ВАВРИНІВ

Кваліфікаційна робота допущена до захисту
«___» _____ 2025 р., протокол № ____
Завідувач кафедри загальної та соціальної психології
доктор психологічних наук, професор
_____ **Зоряна КОВАЛЬЧУК**

Львів – 2025

АНОТАЦІЯ

Новіков Я.М. Стосунки з мамою як чинник формування агресивності у підлітковому віці. Кваліфікаційна робота присвячена вивченню впливу стосунків з матір'ю на формування агресивності у підлітковому віці. У роботі розглядаються теоретичні підходи до розуміння агресивної поведінки, особливості підліткового періоду, а також роль матері як ключової фігури у процесі соціалізації дитини. У дослідженні здійснено аналіз наукових підходів до визначення природи агресивності та чинників її розвитку. Особливу увагу приділено стилям батьківського виховання та їхньому впливу на поведінкові прояви підлітків. Розглядаються позитивні та негативні аспекти емоційної взаємодії між матір'ю та дитиною, а також їхній вплив на рівень агресивності підлітка. Емпірична частина роботи містить результати дослідження особливостей взаємозв'язку між характером стосунків з матір'ю та схильністю до агресивної поведінки у підлітковому віці. Використані методи дослідження включають анкетування, психологічні тести та аналіз взаємозв'язків між отриманими показниками. Виявлено, що недостатня емоційна підтримка, надмірний контроль або авторитарний стиль виховання можуть сприяти підвищенню рівня агресивної поведінки. Водночас, теплі, довірливі стосунки з матір'ю сприяють зниженню агресивних тенденцій та розвитку конструктивних способів розв'язання конфліктів.

Ключові слова: підлітки, криза підліткового віку, стосунки з мамою, агресія, чинники формування.

Novikov Ya.M. Relationships with mother as a factor in the formation of aggressiveness in adolescence. The qualification work is devoted to the study of the influence of relationships with the mother on the formation of aggressiveness in adolescence. The work considers theoretical approaches to understanding aggressive behavior, the features of the adolescent period, as well as the role of the mother as a key figure in the process of socialization of the child. The study analyzes scientific approaches to determining the nature of aggressiveness and factors of its development. special attention is paid to parenting styles and their influence on the behavioral manifestations of adolescents. The positive and negative aspects of emotional interaction between the mother and the child are considered, as well as their influence on the level of aggressiveness of the teenager. The empirical part of the work contains the results of a study of the features of the relationship between the nature of relationships with the mother and the tendency to aggressive behavior in adolescence. The research methods used include questionnaires, psychological tests and analysis of the relationships between the obtained indicators. It has been found that insufficient emotional support, excessive control or an authoritarian parenting style can contribute to an increase in the level of aggressive behavior. At the same time, warm, trusting relationships with the mother contribute to the reduction of aggressive tendencies and the development of constructive ways of resolving conflicts.

Keywords: adolescents, adolescent crisis, relationship with mother, aggression, forming factors.

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ	8
1.1. Теорії агресивності в науковій літературі	8
1.2. Чинники формування агресивної поведінки	15
1.3. Феномен кризи підліткового віку	18
1.4. Вплив стосунків підлітка з матір'ю на формування агресивності	21
Висновки до розділу 1	27
РОЗДІЛ 2. ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ВПЛИВУ СТОСУНКІВ З МАТЕР'Ю НА ФОРМУВАННЯ АГРЕСИВНОСТІ ПІДЛІТКА	28
2.1. Обґрунтування та опис методик дослідження	28
2.2. Аналіз результатів дослідження	32
2.3. Рекомендації вчителям та батькам щодо зниження агресивної поведінки у підлітків	45
Висновки до розділу 2	47
ВИСНОВКИ	49
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	51

ВСТУП

Актуальність теми. Агресивна поведінка підлітків є актуальною проблемою сучасної психології, оскільки її прояви можуть мати серйозні наслідки для соціалізації, психоемоційного розвитку та майбутнього особистісного становлення. У цей період відбуваються значні психологічні зміни, зростає чутливість до соціальних контактів, а також формується система цінностей і поведінкових реакцій, які визначатимуть подальші взаємини особистості з оточенням. Агресивність підлітків може виявлятися у різних формах: вербальній (критика, насмішки, погрози), фізичній (наси́льство, руйнівна поведінка) та непрямій (маніпуляції, провокації, соціальна ізоляція).

Особливе значення у формуванні агресивності підлітків відіграє сімейне середовище, зокрема взаємини з матір'ю, яка є однією з ключових фігур у процесі виховання. Саме мати здебільшого виступає первинним джерелом емоційного впливу на дитину, визначаючи базові моделі міжособистісної взаємодії. Дослідження свідчать, що нестача емоційної підтримки, надмірний контроль, авторитарний стиль виховання або, навпаки, байдужість і гіпоопіка можуть сприяти формуванню агресивних реакцій у підлітковому віці. Невдоволеність стосунками з матір'ю може призводити до зниження рівня довіри, підвищення тривожності, емоційної нестабільності та імпульсивності, що, у свою чергу, сприяє виникненню агресивної поведінки.

Водночас позитивні взаємини з матір'ю, засновані на довірі, взаєморозумінні та підтримці, здатні мінімізувати прояви агресії, формуючи у підлітка адаптивні стратегії поведінки та здатність до конструктивного вирішення конфліктів. Таким чином, глибоке вивчення механізмів впливу стосунків із матір'ю на розвиток агресивності є важливим завданням сучасної психології.

Актуальність цієї теми зумовлена необхідністю не лише виявлення чинників, що сприяють підвищенню агресивності підлітків, а й розробки ефективних профілактичних і корекційних заходів, спрямованих на

гармонізацію сімейних відносин. Отримані результати можуть бути використані у психологічному консультуванні сімей, шкільній практиці, а також у розробці програм психологічної підтримки для підлітків, які стикаються з проблемами у взаєминах із батьками.

Серед українських учених, які досліджували проблему підліткової кризи, можна виділити таких фахівців: С. Максименко – розглядав вікові кризи у контексті онтогенезу особистості, підкреслюючи особливості підліткової кризи як важливого етапу психічного розвитку; Т. Титаренко – досліджувала психологічні особливості особистісного розвитку підлітків у кризові періоди та способи їх подолання; Г. Бех – аналізував вікові аспекти кризових станів у дітей і підлітків, акцентуючи увагу на психологічних механізмах адаптації; О. Довгань – вивчала проблеми емоційної нестабільності у підлітковому віці, зокрема у зв'язку з сімейними чинниками; Н. Чепелєва – досліджувала проблеми соціалізації підлітків, роль міжособистісних взаємин та вплив кризових ситуацій на особистісний розвиток та багато інших відомих талановитих вчених.

Дослідження впливу сімейних взаємин на розвиток агресивності підлітків є актуальною темою в українській психологічній науці. Серед українських науковців, які вивчали цю проблему, можна виділити наступних дослідників: О. Воронкевич досліджувала вплив типу батьківського ставлення на формування насильницької або жертвовної поведінки дитини; Н. Коритченкова зазначала, що суворі взаємини в сім'ї, категоричний тон, різкі інтонації, постійні накази та зауваження, а також детальний контроль або байдужість батьків сприяють формуванню агресивності підлітка; О. Мойсєєва вивчала соціально-психологічні чинники агресивної поведінки підлітків, підкреслюючи роль сімейного середовища у цьому процесі; І. Зверєва – досліджувала соціально-психологічні чинники агресивної поведінки підлітків, зокрема вплив сімейного середовища; Н. Чепелєва – аналізувала процеси соціалізації підлітків, роль міжособистісних стосунків у сім'ї та їхній вплив на розвиток агресивних тенденцій; О. Крилова – вивчала

психологічні аспекти сімейного виховання та їхній вплив на формування агресивної поведінки у підлітків. Ці дослідження підкреслюють важливість сімейного середовища у формуванні агресивної поведінки підлітків, акцентуючи на необхідності гармонізації сімейних стосунків для запобігання агресивним проявам у молоді.

Широкомасштабні дослідження заявленої проблеми у нас зараз активно продовжуються, тому обрана нами тема і досі актуальна, адже немає єдиної думки щодо умов та чинників впливу на агресивну поведінку підлітків. У цьому дослідженні ми теж спробуємо докластися до розкриття та поглиблення теми взаємин у сім'ї між поколіннями та їх впливу на формування агресивності дітей та підлітків.

Об'єктом нашого дослідження є умови формування та розвитку підлітка у стосунку з мамою.

Предметом нашого дослідження є стосунки з мамою та їх вплив формування агресивності у підлітковому віці.

Метою нашого дослідження є розкрити особливості стосунків з мамою як чинника впливу на формування агресивності підлітка в родині.

Завданням нашого дослідження є:

1. Визначити загальні теоретико-методологічні основи для дослідження агресивної поведінки підлітка.
2. Виокремити психологічні особливості стосунків матері та підлітка, що впливають на формування його агресивності.
3. Експериментально довести, що психологічна ситуація в сім'ї впливає на формування агресивності підлітка.
4. Розробити рекомендації профілактики агресивності підлітка.

У процесі дослідження використовувалися такі методи: теоретичний аналіз наукових джерел, присвячених тематиці дослідження; діагностичний експеримент; експериментально-діагностичний аналіз отриманих даних. Для обробки результатів застосовувалися методи математичної статистики, зокрема метод лінійної кореляції (розрахунок коефіцієнта кореляції Пірсона)

та t-критерій Стюдента. Психодіагностичні методики: Тест руки «Hand test», методика діагностики показників агресивності А. Басса – А. Дарки; опитувальник «Батьків оцінюють діти» (БОД); опитувальник «Аналіз сімейних стосунків» (АСС).

Вибірку склали 50 підлітків 7-9 класів львівських загальноосвітніх шкіл.

Теоретичне значення даного дослідження полягає у поглибленні наукового розуміння впливу материнсько-дитячих стосунків на формування агресивності у підлітків. Робота розширює уявлення про роль емоційного контакту, стилю виховання, рівня підтримки та контролю матері у становленні поведінкових реакцій підлітків, зокрема схильності до агресії. Проведений аналіз дозволяє визначити ключові психологічні механізми, через які певні аспекти взаємодії з матір'ю можуть посилювати або, навпаки, знижувати агресивність у підлітковому віці. Отримані результати можуть бути використані для подальших досліджень з проблематики сімейного виховання, міжособистісних стосунків у родині та їхнього впливу на соціальну адаптацію дітей.

Практичне значення роботи полягає у можливості застосування отриманих висновків у сфері психологічного консультування, психокорекційної роботи з підлітками та їхніми батьками, а також у розробці профілактичних програм, спрямованих на гармонізацію сімейних стосунків та зниження рівня агресивності у підлітків. Матеріали дослідження можуть бути корисними для шкільних психологів, соціальних педагогів, психотерапевтів та фахівців, які працюють із сім'ями у кризових ситуаціях. Крім того, результати можуть бути використані при розробці освітніх програм і тренінгів для батьків щодо ефективних стратегій виховання та побудови конструктивного діалогу з дітьми в підлітковому віці.

Структура даної роботи складається зі вступу, двох розділів, висновків до розділів, загальних висновків та списку літератури.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ

1.1. Теорії агресивності в науковій літературі

У психології дослідження агресивної поведінки сформувалося як окремий напрям, що розглядається як вітчизняними, так і зарубіжними науковцями. В рамках цього напрямку виділяють чотири основні підходи до пояснення агресії: етологічний, психоаналітичний, біхевіористичний і фрустраційний. Важливо зазначити, що цей поділ є досить умовним, оскільки кожен із підходів має свої особливості й розглядає агресію через певну призму наукового аналізу.

З точки зору етологічного та психоаналітичного підходів, агресивність розглядається як вроджений інстинкт, що має біологічну основу. Прихильники етологічного підходу, зокрема К. Лоренц, вважають, що агресія є природною спонтанною реакцією, притаманною людині нарівні з іншими вищими хребетними тваринами. Лоренц стверджував, що людина, подібно до тварин, має вроджену схильність до агресивних проявів, проте не навчилася належним чином контролювати свою поведінку стосовно представників власного виду. Він також зазначав, що хоча механізм, який стримує агресію, є природним, виховання та розвиток моральної відповідальності можуть впливати на її регуляцію. Водночас окремі дослідники, що спиралися на ідеї Лоренца, дотримувалися думки, що агресивна поведінка людини має настільки глибоке біологічне підґрунтя, що вона практично не піддається контролю [1].

А. Адлер трактував агресію дещо інакше. Він вважав, що агресія та боротьба за владу відіграють важливу роль у житті людини, однак не як прагнення до знищення супротивника, а як спосіб долати перешкоди. Згодом він розглядав агресію як рушійну силу, що мотивує людину до самовдосконалення, розвитку здібностей і реалізації власного потенціалу [8].

Е. Фромм у своїх роботах значну увагу приділяв вивченню агресії, проте, на відміну від етологів, він не вважав її виключно природженим інстинктом. На його думку, коріння людської жорстокості та деструктивності слід шукати не у спадкових рисах, а у специфічних соціальних і культурних факторах, які відрізняють людину від тварин. Він зазначав, що найбільш небезпечні прояви людської агресії не обмежуються лише інстинктом самозбереження чи самознищення, а виникають унаслідок особливостей суспільного життя й умов, у яких опиняється особистість [38].

У своїй праці «Анатомія людської деструктивності» Е. Фромм узагальнив численні дослідження, що стосуються людської агресії, і розглянув її крізь призму як філогенетичного, так і онтогенетичного підходів. Він аналізував руйнівні аспекти людської поведінки, трактуючи їх як ключову проблему зла на рівні як окремої особистості, так і суспільства загалом. Вихідним положенням концепції Фромма є нерозривний зв'язок між людським існуванням та свободою, яка, на відміну від тваринної природи, спонукає людину усвідомлювати власну відірваність від природи та соціуму. Відчуття самотності, тривожності, безнадії та безсилля породжує агресію, яка стає способом подолання цих емоційних станів. На думку Фромма, агресія є важливим елементом механізмів «втечі від свободи», особливо у формах деструктивності та авторитаризму.

Подібні ідеї простежуються і в концепції представників ортодоксального психоаналізу, які, подібно до етологів, вважають агресію внутрішньо притаманною людині. Вони стверджують, що уникнення неконтрольованого насильства можливе лише через регулярне розрядження агресивної енергії – наприклад, через спостереження за жорстокими діями, руйнування неживих об'єктів, участь у спортивних змаганнях або досягнення влади та домінуючих позицій.

Одним із найвідоміших пояснень агресії як природного потягу запропонував З. Фрейд. У своїх ранніх роботах він розглядав людську поведінку крізь призму Ероса – життєвого інстинкту, чия енергія (лібідо)

спрямована на збереження, розвиток і продовження життя. Відповідно, агресія розцінювалася як реакція на фрустрацію або обмеження лібідозних імпульсів. Однак, після досвіду жорстокості Першої світової війни, Фрейд переглянув свої погляди й сформулював концепцію Танатоса – інстинкту смерті, який спонукає до руйнування і припинення існування. На його думку, людська поведінка є результатом постійної взаємодії між Еросом і Танатосом, що породжує внутрішній конфлікт між самозбереженням і деструктивністю [39].

Згідно з Фрейдом, агресивність є неминучою, оскільки, якщо енергія Танатоса не буде спрямована назовні, це може призвести до саморуйнування особистості. Водночас він припускав, що вираження агресивних емоцій може сприяти зниженню рівня внутрішньої напруги та запобігати небезпечним формам насильства. Цей принцип, відомий як катарсис, передбачає, що експресивні дії, які не супроводжуються реальним руйнуванням, можуть зменшити ймовірність серйозніших проявів агресії.

Розвиток ідей З. Фрейда сприяв появі фрустраційних теорій агресії. Згідно з однією з концепцій, агресія є прямим наслідком впливу фрустраторів – нездоланих перешкод, що заважають досягненню мети та викликають стан фрустрації або розгубленості. Підвищений інтерес до цієї проблематики з'явився після оприлюднення у 1939 році фрустраційно-агресивної гіпотези. Її розробили психологи Єльського університету на чолі з Д. Доллардом, спираючись на ідеї З. Фрейда та К. Левіна. Гіпотеза стверджувала, що будь-яка агресивна поведінка виникає виключно внаслідок фрустрації, а сама фрустрація неминуче веде до агресії. Іншими словами, організм, що зазнає фрустрації, реагує на неї агресивно, і не існує форм агресії, які б виникали без цього чинника.

Прихильниками цієї концепції стали Л. Берковіц і Мак-Нейл. Л. Берковіц запропонував доповнити теорію новою змінною – емоцією гніву, яка виступає реакцією на фрустрацію та може сприяти виникненню агресії. Він також наголошував, що агресія не завжди є домінантною відповіддю на

фрустрацію і за певних обставин може бути стриманою. Окрім цього, він звертав увагу на катарсичний ефект агресії, що сприяє зниженню напруги. У межах концепції фрустрації-агресії він вніс три ключові корективи:

- а) фрустрація не завжди призводить до агресивної поведінки, але підвищує схильність до неї;
- б) навіть за наявності готовності до агресії її реалізація потребує відповідних умов;
- в) якщо агресивні дії допомагають подолати фрустрацію, вони можуть закріпитися як поведінкова звичка [36].

Дослідники, які підтримували фрустраційно-агресивну гіпотезу, особливу увагу приділяли аналізу факторів, що впливають на трансформацію фрустрації в агресію. Серед таких змінних виокремлювали подібність між агресором і жертвою, обґрунтованість чи необґрунтованість агресивної поведінки, а також рівень особистісної агресивності.

У кінці 1930-х років С. Розенцвейг запропонував власну концепцію фрустрації, акцентуючи увагу на класифікації фрустраційних ситуацій і типових реакцій на них. Згодом багато вчених почали розглядати агресію як лише один із можливих способів виходу з фрустраційного стану. Ба більше, деякі дослідники дійшли висновку, що в умовах фрустрації людина застосовує цілий спектр захисних механізмів, серед яких один відіграє провідну роль у кожному конкретному випадку.

На відміну від психоаналітиків та етологів, представники поведінкового підходу – біхевіористи – спираються переважно на результати контрольованих лабораторних експериментів. Одним із найвідоміших представників цього напрямку в дослідженні агресії є Басс.

А. Басс визначає фрустрацію як перешкоду в реалізації інструментальної поведінки, а також вводить поняття атаки – дії, що створює для організму ворожі стимули. Він вважає, що атака провокує сильну агресивну відповідь, тоді як фрустрація викликає більш помірну реакцію.

Учений виокремлює кілька факторів, які впливають на силу агресивних

звичок. По-перше, це частота та інтенсивність пережитих ситуацій, у яких людина зазнавала атак, фрустрації або роздратування. Особи, які регулярно піддавалися гнівним стимулам, з більшою ймовірністю демонструватимуть агресивну поведінку, ніж ті, хто мав менше подібного досвіду. По-друге, успіх, досягнутий шляхом агресії, сприяє формуванню стійких агресивних звичок. Такий успіх може мати як внутрішній характер (зменшення почуття гніву), так і зовнішній (усунення перешкод або отримання винагороди). Це може призводити до того, що людина перестає розрізняти ситуації, які виправдовують агресію, і ті, де вона недоречна. По-третє, культурні та субкультурні норми відіграють важливу роль у розвитку агресивних тенденцій, хоча їхній вплив частково зменшується під впливом попереднього чинника.

Особливу увагу А. Басс приділяє зв'язку між темпераментом і агресією. Він визначає темперамент як сталі особливості поведінки, що формуються на ранніх етапах життя і залишаються відносно стабільними. До характеристик темпераменту, які впливають на агресивність, учений відносить імпульсивність, силу емоційних реакцій, рівень активності та незалежність. Перші три фактори мають зрозумілий зв'язок із агресією, а ось незалежність потребує додаткового пояснення. На думку Басса, незалежність пов'язана з прагненням до самоповаги та захисту від впливу групи. Особи з високим рівнем незалежності частіше стикаються зі стресовими ситуаціями у повсякденному житті, а важливим елементом їхньої поведінки є схильність до непокори [32].

Також А. Басс вважає, що агресію слід поділяти за видами. Він запропонував три основні дихотомії для її класифікації: фізична – вербальна, активна – пасивна, спрямована – ненаправлена. Фізична агресія може мати на меті завдання болю або шкоди іншій людині. Її інтенсивність оцінюється за ймовірністю спричинення травми та ступенем її тяжкості. Вербальна агресія також може бути болісною та образливою, адже слова здатні завдати не меншої шкоди, ніж фізичний вплив. До її проявів відносять:

- різкі та агресивні відповіді;
- критичні зауваження та негативні коментарі;
- вираження негативних емоцій через образи, лайку, вияв недовіри чи ненависті;
- висловлювання агресивного змісту, наприклад, погрози чи прокльони.

Таблиця 1.

Категорії агресії за А. Бассом

ТИП АГРЕСІЇ	ПРИКЛАДИ
Фізична - активна - пряма	Нанесення іншій людині ударів холодною зброєю, побиття або поранення за допомогою вогнепальної зброї.
Фізична - активна - непряма	Закладка мін-пасток, змова з найманим убивцею з метою знищення ворога.
Фізична - пасивна - пряма	Прагнення фізично не дозволити іншій людині досягти бажаної мети або зайнятися бажаною діяльністю (напр. сидяча демонстрація).
Фізична - пасивна - непряма	Відмова від виконання необхідних завдань (напр. відмова звільнити територію під час сидячої демонстрації).
Вербальна - активна - пряма	Словесна образа чи приниження іншої людини.
Вербальна - активна - непряма	Поширення злісного наклепу або пліток про іншу людину.
Вербальна - пасивна - пряма	Відмова розмовляти з іншою людиною, відповідати на її запитання тощо.
Вербальна - пасивна - непряма	Відмова дати певні словесні пояснення чи пояснення (напр. відмова висловитися на захист людини, яку незаслужено критикують).

Образи, примус, погрози та вимагання, звинувачення й докори, іронічні зауваження, глузування та принизливі жарти – усе це форми вербальної агресії. Вона також може проявлятися у вигляді крику без чітко сформульованого висловлювання або навіть у прихованій формі – через фантазії та уявлення, інколи виражені у словах чи малюнках.

Агресія буває прямою та непрямю. У першому випадку вона безпосередньо спрямована на жертву. Непряма ж агресія може виявлятися у

поширенні наклепів, негативних коментарів про діяльність жертви або ж у спрямуванні агресії на інших осіб, пов'язаних із нею.

А. Басс підкреслював важливість розмежування понять «ворожість» і «агресивність». Ворожість виражається в почутті обурення, підозрілості та образи, але при цьому ворожа особистість не завжди поводить себе агресивно, як і не кожна агресивна людина є ворожою [26].

Щодо вербальної агресії можна виокремити такі її форми залежно від змісту висловлювань: різкі та агресивні відповіді, критичні зауваження, висловлення невдоволення, лайка, приховані образи, вираження недовіри, ненависті, погрози, вимагання та примус.

Р. Мей зазначав, що агресія, особливо у її негативному вияві, провокує почуття провини й тривоги. Умовно можна говорити про дві її форми: конструктивну та неконструктивну. За Е. Фромом, ці види агресії відповідають поняттям доброякісної та злаякісної. Основна відмінність між ними полягає в намірах агресора. Конструктивна агресія не має на меті завдання шкоди, тоді як неконструктивна спрямована саме на заподіяння болю або шкоди іншій людині.

Е. Фром також виділяв кілька видів псевдоагресивної поведінки, серед яких ненавмисна, ігрова, оборонна, інструментальна агресія та агресія як спосіб самоствердження. Загалом агресивну поведінку поділяють на два типи: ворожу та інструментальну. Перша має на меті завдання страждань жертві, тоді як друга використовується як засіб досягнення іншої мети, не пов'язаної безпосередньо з нанесенням шкоди.

І. Бойко доповнює цю типологію поняттям адаптивної агресії – поведінки, що відповідає соціальним нормам конкретного середовища, а також патологічної агресії, викликаній психічними розладами чи відхиленнями. Н. Левітов пропонує ще одну класифікацію, поділяючи агресію на типову для особистості, нетипову та епізодичну.

А. Бандура, представник поведінкового підходу, вважав, що для формування агресії недостатньо лише фрустрації чи незадоволеності –

важливим є наявність агресивного зразка для наслідування. Агресивна модель поведінки не лише формує готовність до агресії, а й стимулює її прояви. Дослідження показують, що покарання може не лише пригнічувати агресію, а й посилювати її, особливо якщо діти, які згодом стають агресивними, виховуються в умовах жорстокого ставлення з боку батьків [34].

Деякі психологи вважають, що покарання може бути ефективним лише за умови, що особа, яка карає, має позитивний емоційний зв'язок із тим, кого карають, а також якщо існує загальноприйнята система норм, що визначає справедливість покарання.

Теорії соціального навчання пояснюють агресію не як вроджений інстинкт, а як поведінку, що формується під впливом соціального середовища. Вони підкреслюють важливість вивчення того, як саме люди засвоюють агресивну поведінку, які фактори провокують її прояви та що сприяє її закріпленню. Агресивні реакції можуть засвоюватися через власний досвід або шляхом спостереження за поведінкою інших.

На відміну від теорій, які розглядають агресію як природжену рису, соціальні концепції мають оптимістичніший підхід, припускаючи, що агресію можна контролювати та навіть запобігати її розвитку за допомогою відповідного виховання та соціальних впливів.

1.2. Чинники формування агресивної поведінки

Дослідження особистості з агресивною поведінкою показало, що такі люди мають різний рівень порушень у системі внутрішнього контролю, уявленнях про норми та цінності, а також у референтних орієнтаціях. Їхні міжособистісні стосунки часто виявляються дисгармонійними. Як відомо, асоціальна та девіантна поведінка характеризується стійкими відхиленнями від соціально прийнятих норм. Вона може виражатися як у корисливих чи агресивних діях, так і в соціально пасивному способі життя.

Соціально пасивні відхилення проявляються у прагненні уникати активної життєдіяльності, ухиленні від виконання громадянських обов'язків та соціальних ролей. До таких форм поведінки належать відмова від роботи чи навчання, бродяжництво, зловживання алкоголем або наркотичними речовинами. Найбільш крайнім проявом такої позиції є суїцидальна поведінка.

До корисливих соціальних відхилень відносять протиправні дії, спрямовані на отримання матеріальної вигоди, наприклад, крадіжки чи шахрайство. Натомість агресивні девіації виражаються у ворожих діях щодо інших людей – від словесних образ і хуліганських проявів до фізичних нападів, тяжких злочинів, зокрема зґвалтувань і вбивств.

У наукових працях, присвячених проблемі соціальних відхилень, особлива увага приділяється агресивності. Агресивні особи часто демонструють цілий спектр емоційних порушень. Вони імпульсивні, дратівливі, легко виходять із себе, що ускладнює їхні стосунки з оточенням та створює труднощі у вихованні. Їхня поведінка супроводжується інтенсивними емоційними переживаннями, серед яких найпоширенішими є гнів, зловтіха та роздратування.

П. Екман, аналізуючи прояви гніву, наголошував на його різноманітності за ступенем вираженості та інтенсивності. Він виокремлював кілька основних характеристик:

- Інтенсивність: від легкого подразнення до сильного люті.
- Контрольованість: від неконтрольованих спалахів до прихованої злості.
- Характер загострення: від стрімкого вибуху до холоднокровного накопичення.
- Темп розвитку: від раптового спалаху до поступового наростання.
- Темп згасання: від швидкого зникнення до тривалого збереження.
- Форма прояву: від щирого вираження емоцій до удаваної демонстрації.

Такий підхід дозволяє глибше зрозуміти природу агресивної поведінки та можливі шляхи її регуляції [21].

Агресивна поведінка провокує відповідну реакцію оточення, що, у свою чергу, може лише посилювати агресивні прояви, створюючи своєрідне замкнене коло. Це робить дослідження агресії особливо актуальним, оскільки вона безпосередньо впливає на частоту та інтенсивність насильницьких дій у різних вікових групах. Агресія визначається як будь-яка форма поведінки, спрямована на заподіяння шкоди або образу іншій істоті, яка не бажає такого ставлення.

Деякі науковці, зокрема Лазарус, розглядають агресію як реакцію на стрес, що виникає під впливом загрози. Водночас не кожна загроза спричиняє агресивні дії, так само як і не кожен агресивний стан є наслідком загрози. Агресивні прояви можуть виконувати різні функції:

1. бути засобом досягнення поставленої мети;
2. слугувати способом психологічної розрядки або заміщення заблокованої потреби;
3. виступати самоціллю;
4. сприяти задоволенню потреби в самореалізації та самоствердженні.

У вітчизняній психології агресію розглядають як цілеспрямовану деструктивну поведінку, що суперечить соціальним нормам та правилам, завдає шкоди як живим об'єктам, так і матеріальному середовищу. Вона може мати фізичний або психологічний вплив, викликаючи в людей негативні емоційні переживання та дискомфорт.

Агресивність можна визначити як особистісну характеристику, що формується в процесі соціального навчання і закріплюється у поведінкових реакціях на різноманітні стимули. На думку Р. Берона та Д. Річардсона, агресивна поведінка – це будь-яка дія, спрямована на завдання шкоди іншій живій істоті, яка не бажає такого впливу. При цьому вони акцентують увагу не на емоційному аспекті, а саме на поведінковому вимірі агресії [19].

Агресія як форма поведінки є інтегрованою частиною особистості, а не простою сукупністю окремих психологічних властивостей чи якостей. Вона є свідомою і навмисною дією, що визначається системою цінностей, установок

та рівнем розвитку самосвідомості людини. У процесі особистісного становлення контроль над агресією стає більш вираженим, що доводить, що агресія не є неминучим компонентом поведінки.

Отже, встановлення ефективного контролю над агресією можливе за рахунок розвитку особистості, її інтегрованості та сформованої самосвідомості. Вплив на ці процеси через створення оптимальних умов для особистісного розвитку сприяє зниженню агресивних проявів. Саме тому дослідження чинників, що визначають формування агресивної поведінки, є надзвичайно важливим для розробки методів її корекції та профілактики.

1.3. Феномен кризи підліткового віку

Підлітковий вік (11–15 років) є одним із найскладніших етапів розвитку людини, оскільки саме в цей період відбувається перебудова психологічних структур, формуються нові особистісні якості, соціальні установки та моральні уявлення. Це перехідний етап між дитинством і дорослістю, що поєднує як негативні, так і позитивні тенденції розвитку. З одного боку, можливі дисгармонія особистості, протестна поведінка, втрата попередніх інтересів. З іншого – підвищується самостійність, розширюються соціальні контакти, зростає відповідальність.

Вчені також пропонують аналізувати психічний розвиток підлітків через особистісні новоутворення, провідну діяльність та соціальну ситуацію розвитку. У цей час формуються дві ключові складові самосвідомості: почуття дорослості та «Я-концепція». Почуття дорослості – це усвідомлення себе як рівноправного з дорослими, що часто провокує конфлікти, оскільки підлітки прагнуть змінити традиційний формат відносин «дорослий – дитина» [18].

Цей процес також пов'язаний із засвоєнням моральних норм і формуванням етичного «кодексу» поведінки, який визначає взаємодію підлітка з однолітками.

Приблизно в 11–12 років у підлітків з'являється інтерес до свого

внутрішнього світу, що поступово ускладнює самопізнання. Вони починають аналізувати власні переживання, стосунки, особисті риси та вчинки, що проявляється у веденні щоденників, поезії чи глибоких розмовах з однолітками. Надмірний самоаналіз може спричинити невдоволення собою та нестійку самооцінку.

У цьому віці формується «Я-концепція», яка складається з реального та ідеального «Я». Якщо розрив між ними значний, це може викликати невпевненість, агресивність або впертість. До 15–17 років уявлення про себе стабілізуються, створюючи цілісну самосвідомість.

Характерною особливістю підліткового віку є емоційна нестабільність, що виражається у різких змінах настрою та підвищеній чутливості. Також розвивається конвенційна моральність: підлітки дотримуються норм здебільшого для схвалення значущих людей. Нові потреби змінюють їхнє соціальне становище, спричиняючи пошук нової провідної діяльності, оскільки навчання вже не задовольняє їхніх очікувань.

У 11–12 років підлітки починають глибше усвідомлювати свій внутрішній світ, аналізують власні переживання, риси характеру та вчинки. Це може проявлятися у веденні щоденників, написанні поезії чи довірливих розмовах з однолітками. Надмірний самоаналіз нерідко призводить до нестійкої самооцінки та невдоволення собою [18].

У цей період формується «Я-концепція», що складається з реального та ідеального «Я». Значний розрив між ними може спричинити невпевненість чи агресивність. До 15–17 років уявлення про себе стає стабільнішим, формуючи цілісну самосвідомість.

Підлітковий вік також характеризується емоційною нестабільністю та моральною незрілістю. Більшість підлітків дотримуються норм поведінки, щоб отримати схвалення важливих для них людей. Зміна потреб і соціального становища стимулює пошук нової провідної діяльності, оскільки навчання вже не є основним пріоритетом.

Підлітковий вік характеризується перебудовою стосунків із дорослими

та однолітками, що пов'язано з формуванням самосвідомості. Підлітки прагнуть незалежності, що викликає конфлікти з дорослими, але зрештою призводить до встановлення нових стосунків на інших засадах.

Сімейна атмосфера, що поєднує тепло та контроль, сприяє гармонійному розвитку. Водночас підлітки все більше орієнтуються на однолітків, оскільки взаємодія з ними відіграє ключову роль у соціалізації. Референтна група формує цінності, моделі поведінки та самосприйняття підлітка.

Провідною діяльністю в цей період стає особистісне спілкування. Підлітки прагнуть дружби, заснованої на розумінні та прийнятті. Неформальні групи відіграють важливу роль: якщо рівень соціального розвитку групи високий, це сприяє позитивному становленню особистості. Належність до значущої групи допомагає підлітку інтегрувати соціальні норми та формувати власні поведінкові установки [16].

Групова діяльність та цінності референтних груп визначають соціальний розвиток підлітка та його орієнтації. Масові навчально-виховні заклади, особливо школи, займають важливе місце у соціалізації, надаючи не тільки знання, а й формуючи норми та цінності через внутрішнє регулювання. Однак деякі учні стикаються з труднощами у навчанні через низьку мотивацію, конфлікти або психічні труднощі. Це може призводити до відчуження від школи та пошуку іншої референтної групи.

Для попередження дезадаптації важливо організувати навчальний процес так, щоб кожен учень міг успішно оволодіти знаннями. Розвиток пізнавальних мотивів є ключовим для забезпечення успіху в навчанні. Підлітки прагнуть до самоствердження та високого статусу серед однолітків, що обумовлено процесами формування самосвідомості. Самореалізація підлітка можливе лише за умов наявності сфери діяльності, що дозволяє реалізувати себе, та визнання з боку референтної групи.

Неможливість досягти успіху та відсутність діяльності, в якій підліток може реалізувати себе, створюють психологічний дискомфорт, особливо

серед учнів з низькою успішністю та конфліктами з оточенням. Це призводить до відчуження від колективу і референтної групи. Якщо така група формується поза соціально значущою діяльністю і займається безцільним часопроведенням чи хуліганством, прагнення до самоствердження може стати фактором, що сприяє кримінальній поведінці підлітків.

1.4. Вплив стосунків підлітка з матір'ю на формування агресивності

Е. Еріксон досліджував розвиток особистості людини протягом її життя, починаючи з народження і до самої смерті. Спираючись на психоаналітичні теорії, він дійшов висновку, що для людини важливіші не стільки психосексуальні, скільки психосоціальні конфлікти, а також необхідність долати життєві труднощі і адаптуватися до соціуму.

На ранніх етапах розвитку людина піддається значному впливу з боку сім'ї, а згодом — і більш широкого оточення: однолітків, школи та інших соціальних інститутів. Точка зору Е. Фрома щодо ролі батьків у вихованні дітей отримала широке визнання, зокрема щодо особливостей материнської та батьківської любові. Материнська любов є безумовною: дитина приймається просто за те, що вона є. Це пасивне переживання, яке не потребує заслужування. Мати повинна вірити в життя і бути впевненою, щоб передати дитині відчуття безпеки. Ідеально, якщо материнська любов не обмежує розвиток дитини і не намагається винагородити за безпорадність [9].

Батьківська любов часто є умовною, її можна заробити досягненнями, виконанням обов'язків, порядком, відповідністю очікуванням і дисципліною. Е. Берн підкреслює, що зміна поведінки дитини залежить від зміни взаємин між нею та батьками, а також від того, як змінюється сімейний спосіб життя. Батькам потрібно навчитися аналізувати свої соціальні взаємозв'язки і познайомити дитину з принципами трансактного аналізу, а також заохочувати творчий і веселий підхід до самопізнання. Важливо, щоб батьки проявляли

повагу до дітей, підтримували їх прагнення до щастя і задоволення життям.

Отже, є три основні групи факторів, які впливають на розвиток особистості дитини в сімейному середовищі: по-перше, соціальне мікросередовище сім'ї, яке включає залучення дитини до соціальних ролей і цінностей; по-друге, внутрішня та зовнішня діяльність, що сприяє підготовці до майбутнього життя; і по-третє, процес сімейного виховання, який є комплексом цілеспрямованих педагогічних впливів. Перші уявлення про моделі агресивної поведінки дитина отримує саме в родині. Як зазначають Р. Берон і Д. Річардсон, сім'я може не лише демонструвати такі моделі, а й активно їх підтримувати [13].

Традиційно відомо, що психічний розвиток походить із взаємин дитини з дорослими. Батьківська сім'я, як первинне соціальне середовище, є основним місцем соціалізації індивіда. Згідно з А. Адлером, атмосфера в родині, взаємини між її членами, ціннісні орієнтації батьків — усе це є визначальними факторами в становленні особистості дитини. Діти засвоюють соціальні норми та культуру через своїх батьків, отримуючи перший соціальний досвід саме в сім'ї. Родина є найбільш доступним зразком для спостереження, який у певних умовах може стати моделлю для наслідування.

У процесі спілкування різних поколінь у сім'ї відбувається становлення психіки дітей, і водночас змінюється психічне життя батьків. У сучасному суспільстві сім'я перебуває на перехресті численних соціальних та економічних проблем, але все одно залишається головним захисником особистості, хоча й сама переживає внутрішні суперечності. Зв'язки між батьками і дітьми мають вирішальне значення для розуміння структури сім'ї, її сучасного стану та перспектив розвитку. Реакція батьків на неправильну поведінку дитини, стиль взаємин у родині, рівень гармонії чи конфліктів, ставлення до братів та сестер, а також тип виховання можуть впливати на формування агресивної поведінки як у сім'ї, так і поза нею, а також на стосунки з оточенням.

Існують ключові соціальні фактори ризику, які негативно впливають на

репродуктивні функції родини. До таких належать: соціально-економічні чинники (низький матеріальний рівень, погані умови проживання); медико-санітарні фактори (погані економічні умови, хронічні захворювання батьків, спадкові хвороби, неправильна репродуктивна поведінка матері); соціально-демографічні чинники (неповні або багатодітні родини, сім'ї з літніми батьками, зведеними дітьми або повторними шлюбами); соціально-психологічні чинники (емоційно-конфліктні відносини батьків, педагогічна неспроможність батьків, низький освітній рівень, деформовані ціннісні орієнтири); кримінальні фактори (алкоголізм, наркоманія, аморальна поведінка батьків, жорстокість, наявність засуджених членів сім'ї). Проте наявність цих факторів не завжди призводить до соціальних відхилень у поведінці підлітків, а лише збільшує ймовірність таких відхилень [17].

Особливо важливим є той факт, що вплив соціально-економічних факторів посилюється, коли низький матеріальний рівень сім'ї поєднується з низьким загальним рівнем освіти батьків. У таких сім'ях, де рівень духовної культури є високим, навіть за скромні доходи є більше шансів на виховання дитини в сприятливому психологічному кліматі.

Враховуючи значну кількість факторів, що сприяють функціональній неспроможності сім'ї, існує кілька підходів до класифікації таких сімей. А.Я. Варга виділяє кілька типів, серед яких симбіоз (надмірна емоційна близькість), авторитарність та емоційне заперечення (виявляється через ставлення до дитини як до «маленького невдахи»). В свою чергу, В.М. Дружинін наголошує на таких аспектах, як підтримка, дозволи, пристосування до потреб дитини, формальне виконання батьківських обов'язків без справжнього інтересу до дитини та непослідовність поведінки батьків. О.А. Карабанова запропонувала виділення двох основних типів відносин між батьками та дітьми: симетричних та спотворених, до яких відносяться ворожість, відчуженість, владно-домінантна поведінка, а також кооперативно спрямовані і комплементарні взаємодії. Ключовим фактором розвитку дитячо-батьківських стосунків є емоційне прийняття підлітка з боку

батька. Низький рівень прийняття проявляється через жорсткість санкцій і дисципліни, що негативно позначається на задоволеності стосунками, тоді як високий рівень прийняття сприяє більш гнучкому вихованню, підвищуючи авторитет батьків і задоволення від взаємодії [11].

Гармонійні дитячо-батьківські відносини характеризуються такими аспектами: 1) задоволення базових потреб дитини, таких як потреба у безпеці, афіліації та визнанні індивідуальності, а також забезпечення автономії; 2) достатній рівень рефлексії батьків щодо індивідуальних особливостей дитини; 3) свідоме застосування конструктивного стилю взаємодії, що відповідає індивідуальним потребам дитини.

У своїй типології функціонально неспроможних сімей С. А. Белічева використовує критерій десоціалізуючого впливу, який родина чинить на своїх дітей. Найбільш небезпечними для підлітків є кримінально-аморальні сім'ї, де через жорстоке поводження, пияцтво, сексуальну розбещеність батьків та відсутність базової турботи про дітей їх життя часто опиняється під загрозою. Це так звані «соціальні сироти», які потребують державного та громадського піклування. В іншому випадку ці діти стикаються з бродяжництвом, втечею з дому та повною незахищеністю від насильства в родині та кримінальних загроз.

Асоціально-аморальні сім'ї часто мають відверто користолюбні інтереси і живуть за принципом «мета виправдовує засоби», де відсутні моральні норми та обмеження. Зовнішньо ці родини можуть виглядати цілком пристойно, з високим рівнем життя, проте вони замінюють духовні цінності на користолюбні орієнтації, нерідко досягаючи своїх цілей за допомогою сумнівних методів. Такі сім'ї здійснюють прямий десоціалізуючий вплив на підлітків, прищеплюючи їм антигромадські погляди та ціннісні орієнтації.

Конфліктні та педагогічно неспроможні сім'ї мають непрямий десоціалізуючий вплив на підлітків. Конфліктна сім'я характеризується відсутністю взаємоповаги та взаєморозуміння між подружжям, що може проявлятися як в голосних, так і в «тихих» формах конфлікту. Це негативно

впливає на формування особистості дитини та може призвести до агресії і асоціальних проявів.

Педагогічно неспроможні сім'ї мають здорову атмосферу, але роблять серйозні педагогічні помилки у взаємодії з дітьми, що призводить до асоціальних проявів. Ці сім'ї потребують допомоги психолога для корекції виховних стилів. Батьки використовують різні методи виховання, залежно від ситуації та потреб дитини.

Гіперопіка, надмірний контроль і непослідовність вимог призводять до пасивності підлітка, труднощів у спілкуванні та формуванню психогенних розладів. У сім'ях з емоційним відкиданням і фізичним насильством часто виникають психічні розлади, депресії та агресія у дітей, що супроводжуються низьким рівнем соціального функціонування [10].

До факторів ризику жорстокого поводження батьків з дітьми належать алкоголізм, психопатичні риси, незрілість батьків, низька самооцінка, потреба домінувати над дитиною, агресивна поведінка та погане здоров'я матері. Жорстоке поводження призводить до психотравм, комплексів жертви та агресії у дітей.

Типові помилки у вихованні, які негативно впливають на дітей, включають:

1. Потуральний стиль, коли батьки ігнорують провини дітей, вважаючи їх нормою.
2. Позиція кругової оборони, коли батьки завжди підтримують свою дитину, навіть у неправильних вчинках, що призводить до дефектів моральної свідомості.
3. Демонстративний стиль, коли батьки скаржаться на дитину перед іншими, що веде до втрати сором'язливості та зниження внутрішнього контролю.
4. Педантично-підозрілий стиль, коли батьки повністю контролюють дитину, ізолюючи її від інших.
5. Жорстко-авторитарний стиль, що зловживає фізичними покараннями, формуючи агресивних дітей.

6. Умовлявальний стиль, коли батьки не застосовують вольових впливів і дозволяють дитині маніпулювати ними.
7. Відсторонено-байдужий стиль, коли батьки не виявляють турботи про дітей.
8. Стиль «кумира сім'ї», коли дитина стає надмірно улюбленою, що формує егоїзм.
9. Непослідовний стиль, коли батьки не мають витримки, що призводить до непередбачуваних реакцій та втрати батьківського авторитету [18].

Емоційним центром сім'ї є мати, і відносини між нею та дитиною визначають майбутній розвиток останньої. Авторитарність та надмірна жорсткість матері можуть призвести до психічних проблем у дітей, особливо якщо в них слабка нервова система. У випадку сильної нервової системи, жорсткість матері формує емоційну несприйнятливість, агресивність і навіть кримінальну поведінку. Помилки в сімейному вихованні, зокрема у стилях покарань та заохочень, можуть сприяти агресивності дітей. Ступінь емоційної близькості між батьками і дитиною, а також стиль сімейного керівництва мають велике значення для формування агресивної поведінки. Діти, які зазнають насильства вдома, часто стають агресивними.

Підлітки, які стикаються з насильством або конфліктами в сім'ї, можуть відчувати емоційну ізоляцію, почуття безпорадності та соціальну відчуженість. Вони часто звинувачують себе в сімейних проблемах. В. Сатир підкреслює, що сім'я має бути місцем, де формуються здорові особистості, і батьки повинні бути не начальниками, а лідерами, сприяючи розвитку у дітей таких якостей, як самостійність, відповідальність, доброта та чуйність [20].

Висновки до розділу 1

Негативні зовнішні фактори, що впливають на розвиток дітей і підлітків, включають соціальні процеси, такі як відсутність чіткої державної ідеології, погана робота правоохоронних органів, безробіття, відсутність соціальної підтримки для малозабезпечених сімей, криза традиційних інститутів

соціалізації, пропаганда насильства через ЗМІ та доступність психоактивних речовин. Також важливими є проблеми в сім'ї, такі як неповна сім'я, низький соціокультурний рівень батьків, неправильний стиль виховання, зловживання алкоголем або наркотиками, а також недостатнє задоволення потреб дітей.

Внутрішні чинники ризику включають низьку самооцінку, невпевненість у собі, невміння приймати рішення та виражати почуття. Діти отримують моделі агресивної поведінки з таких джерел, як сім'я, однолітки і ЗМІ.

До детермінантів агресивної поведінки відносяться особистісні та біологічні фактори, зокрема страх соціального несхвалення, агресивні схильності, гормональні зміни та порушення нервової системи.

Становлення агресивної поведінки — це складний процес, в якому взаємодіє багато факторів. Вивчення цих факторів важливе для розробки профілактичних заходів.

Основними факторами є несприятливе сімейне виховання, зокрема стиль виховання, характер взаємин у сім'ї, тип сім'ї, батьківський контроль і емоційна підтримка. Найбільш негативні стилі виховання — це потурання, жорстка авторитарність, непослідовність і виховання як "кумира сім'ї".

Внутрішніми факторами ризику є низька самооцінка, невпевненість у собі, труднощі в прийнятті рішень, вираженні почуттів та відчуття власної незначності.

РОЗДІЛ 2.

ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ВПЛИВУ СТОСУНКІВ З МАТЕР'Ю НА ФОРМУВАННЯ АГРЕСИВНОСТІ ПІДЛІТКА

2.1. Обґрунтування та опис методик дослідження

Метою нашого дослідження є експериментально довести взаємозв'язок стосунку підлітка з матір'ю та його агресивністю.

У дослідженні взяли участь 86 підлітків львівських середньоосвітніх шкіл 7-9 класів.

Психодіагностичні методики:

- 1) Тест руки «Hand test»,
- 2) методика діагностики показників агресивності А. Басса – А. Дарки;
- 3) опитувальник «Батьків оцінюють діти» (БОД);
- 4) опитувальник «Аналіз сімейних стосунків» (АСС).

І. Тест руки («Hand test») – це проєктивний психологічний метод, що використовує малюнки рук для оцінки особистості та її психологічного стану. В основі тесту лежить ідея про те, що малювання рук може відображати внутрішні переживання, емоційний стан, характер, а також рівень тривожності та соціальної адаптації.

У процесі тесту особа малює кілька варіантів рук, зокрема ліву і праву руки, з різними особливостями (наприклад, зображення може бути у вигляді силуету або в деталях). Оцінка здійснюється на основі таких характеристик, як:

- Пропорції та деталі руки.
- Позиція рук (наприклад, відкритість або закритість).
- Місткість пальців, форма і наявність знаків (наприклад, подряпини, лінії).
- Можливі супутні елементи, що малюються разом із рукою (наприклад, фон, інші об'єкти).

Тест дозволяє дослідити такі аспекти, як рівень самооцінки, потреби в контакті з іншими людьми, наявність тривожності, впевненість в собі, а також міжособистісні відносини.

Цей метод є достатньо інтуїтивним і зручним для використання, а також надає глибоку інформацію про емоційні та психологічні процеси особи.

II. Методика діагностики показників агресивності А. Басса і А. Дарки — це один з найпоширеніших інструментів для вимірювання рівня агресивності особистості. Вона була розроблена у 1960-ті роки і призначена для вивчення різних аспектів агресивної поведінки, таких як фізична агресія, вербальна агресія, підозрілість, пасивна агресія та інші.

Методика складається з анкети, що містить 75 тверджень, на які респонденти повинні відповісти, обираючи один з варіантів відповіді: «згоден», «не зовсім згоден», «не згоден». Питання анкети охоплюють різні аспекти агресивної поведінки, включаючи реакції на стресові ситуації, взаємодію з іншими людьми та прояви агресії в повсякденному житті.

Основні шкали тесту:

1. Фізична агресія — оцінює схильність особистості до фізичних проявів агресії, таких як бажання битися, використовувати силу.
2. Вербальна агресія — вимірює схильність до словесних конфліктів, використання лайки та агресивної мови.
3. Підозрілість — оцінює рівень недовіри до інших, схильність до підозріння і ворожості.
4. Пасивна агресія — вимірює схильність до непрямих форм агресії, таких як ігнорування, відмова від співпраці, сарказм.
5. Самоконтроль агресії — визначає здатність особи контролювати свої агресивні імпульси.

Результати тесту дозволяють оцінити не лише загальний рівень агресивності, але й наявність конкретних типів агресивних реакцій, що може бути корисним для діагностики психологічних проблем або ризику

агресивних вчинків у певних ситуаціях.

Методика Басса і Дарки є ефективним інструментом для вивчення агресивної поведінки та може бути використана в психологічній практиці, для корекції агресивної поведінки, а також в дослідженнях, що стосуються міжособистісних відносин.

III. Опитувальник «Батьків оцінюють діти» (БОД) – це психологічний інструмент, що використовується для вивчення взаємодії між батьками і дітьми, а також для оцінки стилю виховання в родині з боку дітей. Він дозволяє виявити, як діти сприймають поведінку своїх батьків, їхнє ставлення до виховання, а також визначити рівень емоційної близькості в сім'ї.

Опитувальник складається з низки питань, на які діти відповідають, оцінюючи поведінку своїх батьків за певними шкалами, такими як:

1. Емоційна підтримка — оцінка того, наскільки батьки виявляють турботу, увагу, готовність вислухати дитину, підтримати її в труднощах.
2. Контроль і дисципліна — визначення того, чи є в родині встановлені правила поведінки, чи дотримуються вони, чи застосовуються покарання за порушення.
3. Забезпечення безпеки і стабільності — оцінка того, чи створюють батьки атмосферу стабільності та безпеки, чи підтримують емоційний комфорт дитини.
4. Підтримка розвитку самостійності — наскільки батьки дозволяють дитині вчитися на власних помилках, розвивати незалежність, відповідальність.

В опитувальнику зазвичай використовуються різні варіанти відповідей, такі як: «завжди», «часто», «рідко», «ніколи». Це дозволяє виявити типи батьківського виховання, наприклад, авторитарне, ліберальне або демократичне, а також зрозуміти, як дитина сприймає свої стосунки з батьками.

За результатами опитувальника можна отримати уявлення про те, як стилі виховання батьків впливають на емоційний та психологічний розвиток

дитини, а також про можливі проблеми у взаємодії між батьками та дітьми. Цей інструмент часто використовують психологи у дослідженнях, пов'язаних із сімейною психологією та вихованням, а також для корекції родинних відносин.

IV. Опитувальник «Аналіз сімейних стосунків» (АСС) — це психологічний інструмент, який використовується для вивчення динаміки сімейних відносин, взаємодії між членами родини та визначення особливостей сімейного функціонування. Метою цієї методики є оцінка якості стосунків у сім'ї, виявлення проблем, що виникають у процесі взаємодії, а також визначення рівня емоційної близькості, конфліктності, підтримки та інших аспектів сімейної взаємодії.

Опитувальник складається з ряду питань, на які респонденти (зазвичай, батьки або члени родини) повинні дати відповіді, оцінюючи їх за шкалою. Питання охоплюють різні аспекти сімейних стосунків, такі як:

1. Емоційна підтримка — наскільки члени родини підтримують один одного емоційно, чи є взаєморозуміння та відкритість у спілкуванні.
2. Конфлікти та напруга — виявлення наявності та характеру конфліктів у сім'ї, як часто виникають суперечки та як вони вирішуються.
3. Рівень контролю та автономії — оцінка того, чи є у родині баланс між контролем і свободою для кожного члена, чи поважають індивідуальність кожного.
4. Рольові очікування та традиції — наскільки чітко визначені ролі в сім'ї, чи відповідають вони реальним потребам та ситуаціям, чи є підтримка сімейних традицій.
5. Взаємна довіра та інтимність — оцінка рівня довіри між членами сім'ї, емоційної інтимності та готовності до спільних дій у складних ситуаціях.

Респонденти повинні оцінювати сімейні стосунки за допомогою різних шкал, наприклад, «завжди», «часто», «рідко», «ніколи», що дозволяє встановити не тільки загальний стан сім'ї, а й конкретні проблеми, з якими

вона стикається.

Результати опитувальника дозволяють психологам оцінити типи сімейних стосунків, наприклад, гармонійні, конфліктні, дистантні, або виявити проблеми, що потребують корекції, такі як емоційне відчуження, надмірна контрольованість, невизначеність ролей тощо. Цей інструмент використовується в сімейній терапії, а також у наукових дослідженнях для аналізу особливостей взаємодії в родині.

2.2. Аналіз результатів дослідження

Аналізуючи дані, отримані за допомогою опитувальника «Батьків оцінюють діти» (БОД), можемо оцінити специфіку взаємодії між підлітками та їхніми батьками. Як свідчать результати, представлені в таблиці 4, з погляду дітей, батьки найчастіше демонструють мінімальність санкцій (40%) та виховну невпевненість (37,5%). Крім того, виявлено прояви гіперпроекції (25%) і недостатню кількість вимог та заборон (20%). Водночас усі опитані підлітки (100%) зазначили, що їхні батьки не встановлюють надмірних обмежень та обов'язків, які б пригнічували їхню свободу та самостійність. Також не спостерігається прагнення батьків контролювати дітей через гіперпротекцію або стримувати їхню незалежність через розширення сфери батьківських почуттів. Крім того, відсутні ознаки емоційної відстороненості батьків.

Таблиця 4

Показники опитувальника «Батьків оцінюють діти» (БОД)

Шкали	Середнє значення по групі	Вище середнього %	Нижче середнього %
Г+	4,1	25	75
Г-	2,1	2,5	97,5
У+	3,8	3,5	96,5
У-	1,05	7,5	92,5
Т+	1,3	0	100
Т-	1,4	5	95
З+	1,8	15	85
З-	1,0	20	80
С+	1,4	2,5	97,5
С-	2,9	40	60
Н	2,2	5	95
РРЧ	2,2	0	100
ПДК	1,4	7,5	92,5
ВН	1,9	37,5	62,5
ФУ	1,7	2,5	97,5
РНЧ	1,1	0	100
ПНК	1,5	5	95
ВК	1,2	5	95

5% підлітків вважають, що батьки переносять на них власні небажані риси, вплутують сімейні конфлікти у процес виховання та демонструють нестабільний стиль взаємодії. Стільки ж підлітків зазначають, що в їхніх сім'ях на них покладається недостатньо обов'язків.

7,5% респондентів вказують на те, що батьки не повною мірою прагнуть задовольнити їхні потреби, а ще стільки ж вважають, що батьки не звертають уваги на їхнє дорослішання.

Більшість опитаних підлітків відзначають, що у стилі виховання їхніх батьків відсутні прояви гіпопротекції (97,5%), надмірні санкції (97,5%) та

страх втрати дитини (97,5%). Крім того, 96,5% підлітків не вважають, що батьки їх надмірно пестять і виконують усі їхні бажання.

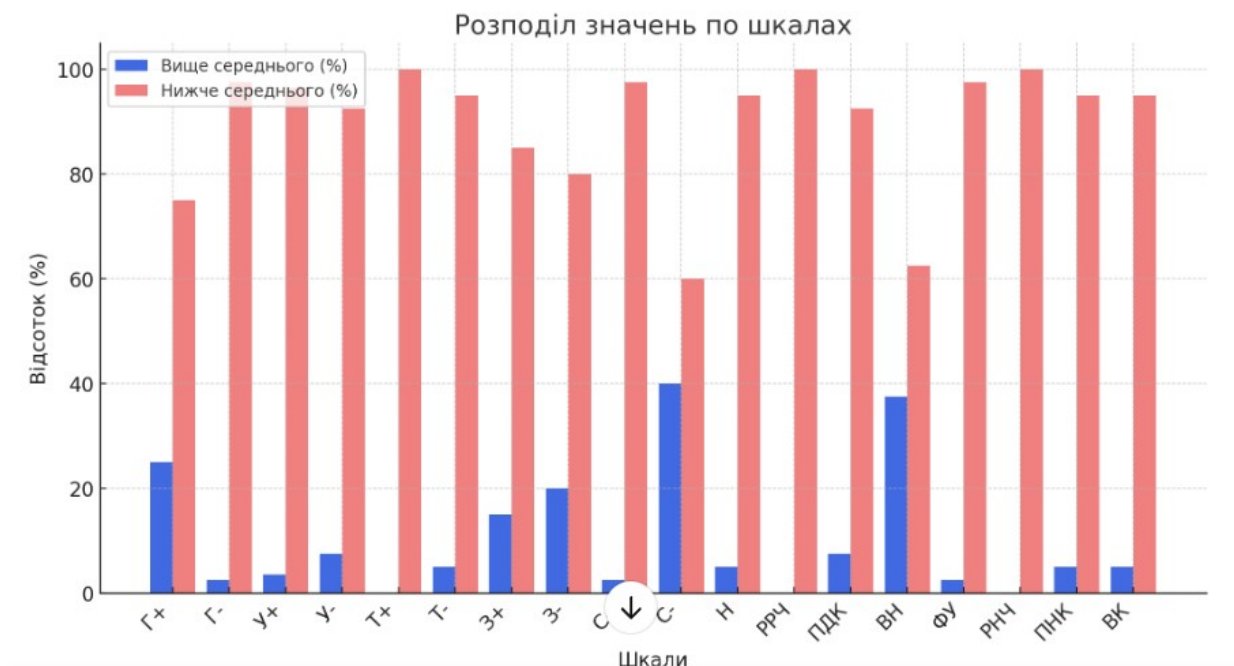

Рис. 1 Міра вираженості батьківських тенденцій з точки зору підлітків

Рівень вираженості батьківських тенденцій за всіма шкалами не перевищує середніх показників.

Аналіз результатів дослідження за методикою «Аналіз сімейних взаємин» (АСВ) дозволяє охарактеризувати стилі сімейного виховання матерів, які представлені в таблиці 5. Дослідження показало, що 45% батьків рідко вдаються до покарань. 17,5% схильні заохочувати у своїх дітях чоловічі риси, тоді як 15% — жіночі. Стільки ж батьків не встановлюють достатньої кількості заборон і вимог для підлітків.

Серед інших тенденцій виявлено перевагу дитячих якостей (10%), втягування сімейних конфліктів у процес виховання (10%) та гіперпротекцію (12,5%). Водночас усі батьки (100%) не демонструють ознак гіпопротекції, надмірних вимог, надмірної емоційної прив'язаності, емоційної холодності чи страху втратити дитину.

Таблиця 5.

Показатели опросника «Анализ семейных взаимоотношений» (АСВ)

Шкали	Середнє значення по групі	Вище середнього %	Нижче середнього %
Г+	4,3	12,5%	87,5%
Г-	2,07	0%	100%
У+	4,2	7,5%	92,5%
У-	1,05	5%	95%
Т+	1,2	0%	100%
Т-	1,3	5%	95%
З+	1,6	5%	95%
З-	1,8	15%	85%
С+	1,6	7,5%	92,5%
С-	2,9	45%	55%
Н	2,2	2,5%	97,5%
РРЧ	1,9	0%	100%
ПДК	1,5	10%	90%
ВН	2,8	7,5	92,5%
ФУ	1,5	0%	100%
НРЧ	1,4	0%	100%
ПНК	1,8	7,5%	92,5%
ВК	1,1	10%	90%
ПЖК	2,2	15%	85%
ПМК	2,5	17,5%	82,5%

У 7,5% батьків виявлено такі виховні тенденції, як потурання, надмірне застосування санкцій, невпевненість у вихованні та проекція на дитину власних небажаних якостей. У більшості сімей (97,5%) нестійкий стиль виховання не спостерігається.

Аналіз гістограми (рис. 2) свідчить про те, що рівень виразності батьківських тенденцій загалом знаходиться в межах середніх значень.

Статистичний аналіз не виявив значущих відмінностей між уявленнями підлітків та їхніх батьків щодо сімейних відносин (t-статистичне за всіма

шкалами методик «АСВ» і «РОД» не перевищує критичне значення t). Це свідчить про загальну відповідність їхніх поглядів на стилі сімейного виховання (табл. 6 і рис. 3).

Таблиця 6.

Показники різних даних методик АСС и БОД по t -критерію Стьюдента

	t-стат.	t-крит.		t-стат.	t-крит.
Г+	0,38074	1,99084	С-	0,71191	1,991257
Г-	1,25113	1,991675	Н	0,15716	1,991675
У+	0,95128	1,991254	РРЧ	0,805421	1,992103
У-	0	1,990847	ПДК	0,08066	1,990848
Т+	0,502625	1,991257	ВН	1,61571	1,990848
Т-	0,48629	1,990848	ФУ	1,091626	1,992103
З+	0,6308	1,990848	НРЧ	0,96699	0,991257
З-	0,45501	1,990848	ПНК	1,40535	1,991675
С-	0,8513	1,991257	ВК	0,184839	1,990848

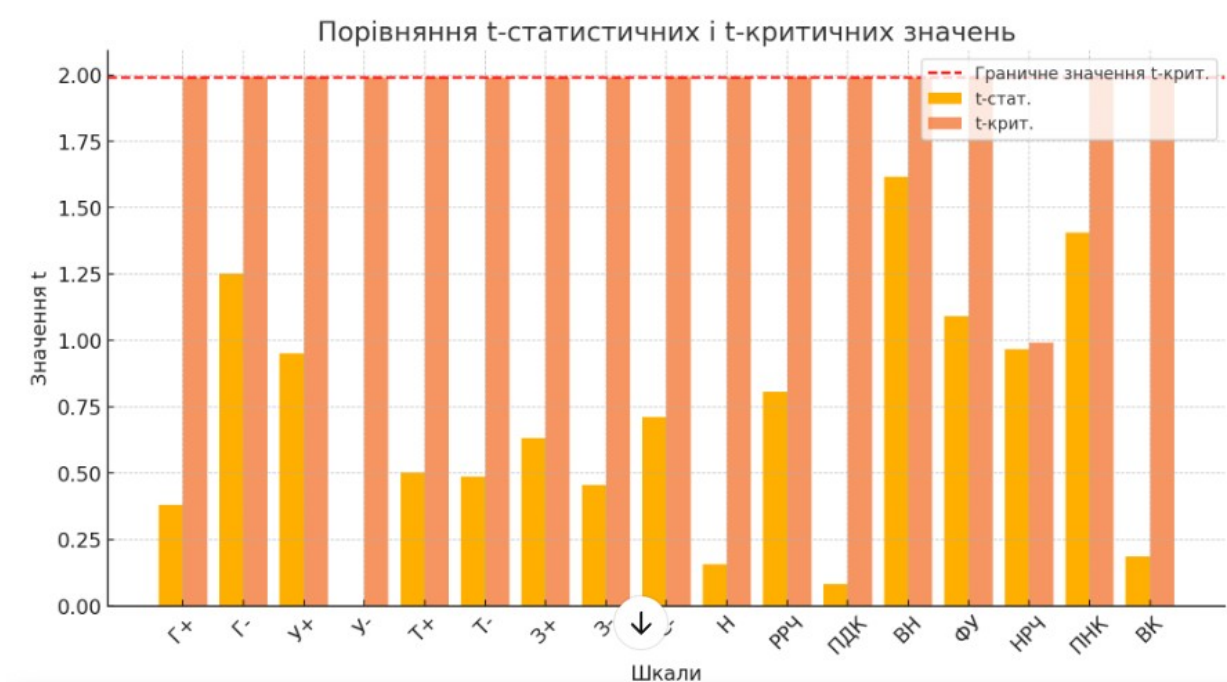

Рис. 3 Порівняльна характеристика міри вираженості батьківських тенденцій за методиками АСС та БОД

Результати дослідження агресивної поведінки підлітків подано у

таблиці 7.

Таблиця 7.

Показники агресії у підлітків

Шкали	Середнє значення %	Вище середнього %	Нижче середнього %
Фізична агресія	6,1	40%	60%
Вербальна агресія	4,6	7,5%	92,5%
Непряма агресія	4,3	25%	75%
Негативізм	2,5	55%	45%
Дратівливість	3,8	7,5%	92,5%
Підозрілість	4,8	22,5%	77,5%
Образа	4,5	50%	50%
Провина	6,1	70%	30%
Індекс агресивності	14,4	2,5%	92,5%
Індекс ворожості	9,6	25%	75%

Агресивна поведінка в тій чи іншій формі проявляється у більшості підлітків. Зокрема, негативізм спостерігається у 55% респондентів, фізична агресія – у 40%, обурення – у 50%, а почуття провини – у 70%. Це свідчить про схильність до опозиційної поведінки, спрямованої проти авторитетів, що підлітки сприймають як обмеження їхньої свободи. Прагнення незалежності в цьому віці часто веде до непокори, що згодом може перерости в негативні форми агресії.

Частина підлітків також демонструє непряму агресію (25%) та підозрілість (22,5%). Високий рівень почуття провини або автоагресії може вказувати на внутрішнє переконання респондентів у власній "поганості" чи неправильності своїх вчинків, а також на схильність до самозвинувачення.

За результатами опитувальника Басса-Дарки, у 92,5% дітей рівень агресивності знаходиться в межах норми (11–21 бал), тоді як у 75% підлітків індекс ворожості також відповідає нормі (6–12 балів). Водночас у 25%

учасників дослідження цей показник перевищує середній рівень, наближаючись до верхньої межі (18 балів).

Рис. 4. Прояви агресивної поведінки підлітків за методикою Басса-Дарки

Дослідження за проективною методикою «Тест руки» засвідчило, що у 65% студентів агресивний показник знаходиться в межах норми (від 0 до -3), тоді як у 35% він варіюється від 0 до 3, що вказує на схильність до відкритої агресивної поведінки.

Якщо коефіцієнт агресивності перевищує 0, можна припустити високу ймовірність прояву агресії. Середнє значення цього коефіцієнта в досліджуваній групі становить -0,47. Отже, загалом підлітки не демонструють вираженої агресивної поведінки, хоча окремі учасники мають індивідуальні прояви агресії, що узгоджується з результатами методики Басса-Дарки.

Для визначення взаємозв'язку між рівнями агресії за тестом Басса-

Дарки та «Тестом руки» використано кореляційний аналіз за методом Пірсона, який обчислюється за формулою:

$$r_{xy} = \frac{\sum (x_i - \bar{x}) \cdot (y_i - \bar{y})}{\sqrt{\sum (x_i - \bar{x})^2 \cdot \sum (y_i - \bar{y})^2}}$$

Формула для розрахунку коефіцієнта кореляції Пірсона побудована таким чином, що якщо між змінними існує лінійний зв'язок, то цей коефіцієнт точно визначає його силу. Якщо значення коефіцієнта кореляції має позитивний знак, це свідчить про пряму залежність: збільшення одного показника супроводжується зростанням іншого. Такий взаємозв'язок називається прямо пропорційним. Якщо ж коефіцієнт має від'ємне значення, це вказує на зворотно пропорційну залежність: зростання одного показника призводить до зменшення іншого.

Кореляція Пірсона визначає ступінь пропорційності між двома змінними, при цьому значення коефіцієнта не залежить від одиниць вимірювання. Однак сам коефіцієнт не дозволяє оцінити достовірність кореляційного зв'язку – цей параметр залежить від кількості ступенів свободи, яка розраховується за формулою $k = n - 2$, де n – кількість парних вимірювань. Тому для оцінки значущості кореляції емпіричне значення коефіцієнта порівнюють із критичними рівнями значущості 5% (0,33) та 1% (0,42).

Кореляційний аналіз, проведений між результатами «Тесту руки» та методики Басса-Дарки, виявив значущі зв'язки між коефіцієнтом відкритої агресивної поведінки та загальним індексом агресивності (0,48), а також із фізичною (0,37) та словесною (0,33) агресією. Це свідчить про те, що методика Басса-Дарки є достовірною у вимірюванні агресивних тенденцій.

Також було проаналізовано взаємозв'язок між рівнем агресивності та характером дитячо-батьківських відносин за допомогою коефіцієнта кореляції Пірсона. Як видно з таблиці 8, встановлено статистично значущу

позитивну кореляцію між фізичною агресією (0,35) та такими факторами, як поблажливе ставлення з боку батьків і виховна невизначеність (0,33). Чим більше підліток відчуває, що його потреби беззастережно задовольняються і що він має особливий статус у сім'ї, тим частіше він вдається до застосування фізичної сили щодо інших.

Щодо виховної невизначеності в сім'ї, то тут відбувається перерозподіл владних ролей між дитиною та батьками. Підліток може відчувати слабкість батьків і користуватися ситуацією «мінімальні вимоги – максимальні права». Типова ситуація в такій сім'ї – впевнений у собі, напористий підліток, тоді як батьки відчувають провину за його можливі невдачі. Подібний механізм спостерігається і в разі надмірної поблажливості, коли дитину балують. Такі підлітки прагнуть будь-якими засобами досягти своїх цілей, що часто проявляється у високому рівні фізичної агресивності.

Таблиця 8.

Показники кореляції шкал методик БОД і Басса-Дарки

	Фізична агресія	Вербальна агресія	Дратівливість	Підозрілість	Індекс ворожості
У+	0,35	0,35			
Т+			-0,41		
З-				0,44	0,4
С+			-0,34		
Н				0,43	
ПДК				0,37	
ВН	0,33				
ФУ				0,38	0,34

Між словесною агресією та поблажливістю існує значна залежність (0,35). Коли батьки надмірно задовольняють потреби підлітків, ті частіше виявляють негативні емоції через крики, погрози чи образи. Діти звикають, що їхні бажання повинні виконуватись, і не можуть стримувати негативні

емоції, якщо їх порушують.

Роздратування зменшується в умовах надмірних вимог та санкцій (-0,41 та -0,34). У сім'ях з високими вимогами та суворими покараннями діти часто проявляють менше дратівливості, що може бути пов'язано з розвитком особливих психологічних рис, таких як психіастенія.

Підозра корелює з недостатньою кількістю вимог і нестабільним стилем виховання (0,43, 0,37). Батьки, які не ставлять вимог або часто змінюють методи виховання, можуть викликати недовіру у підлітків. Також недовіра проявляється в сім'ях, де батьки ігнорують дорослішання дитини, вважаючи її ще маленькою.

Фобія втрат та відсутність вимог можуть призводити до ворожнечі, що підтверджується статистично значущими зв'язками з фобією втрат (0,34) та недостатністю вимог (0,4).

Кореляція між фізичною агресією та надмірними вимогами також зворотна: чим більше обмежень на свободу підлітка, тим менше фізичної агресії. Підлітки, які живуть в умовах жорсткої дисципліни, не виявляють агресії, але можуть страждати від тривожності та чутливості.

Зазначені кореляції також стосуються сімейних конфліктів, де діти можуть наслідувати модель агресії, спостерігаючи за боротьбою між батьками.

У досліджуваних, яким ставлять надмірні вимоги, обмежуючи їхню свободу і викликаючи страх перед негативними наслідками за прояви самостійності, можуть формуватися сенситивні та тривожно-недовірливі (психоастенічні) акцентуації, які не супроводжуються фізичною агресією. Спостерігається значна кореляція з конфліктами між подружжям щодо виховання (0,33). Це дає підстави припустити, що в сім'ях, де виховання перетворюється на поле битви між батьками, діти можуть засвоїти цю модель поведінки, що проявляється у вигляді фізичної агресії.

Таблиця 9.

Показники кореляції шкал за методиками АСС і Басса-Дарки

	Фізична агресія	Вербальна агресія	Негативізм	Підозрілість	Образа	Провина	Індекс агресивності	Індекс ворожості
У+		0,5					0,33	
У-				-0,33				
З+	-0,34							
З-								0,33
НРЧ						-0,41		
ВК	0,33						0,46	
ПЖК			-0,39					
ПМК			0,35		0,33			

Існує взаємозв'язок між вербальною агресією та потуранням батьків (0,5). Чим більше в сім'ї проявляється потурання в вихованні, тим частіше підлітки виявляють негативні емоції як через форму (крики, вереск), так і через зміст своїх висловлювань (прокляття, загрози), що підтверджується високим коефіцієнтом кореляції.

Перевага жіночих рис у підлітка має зворотну залежність з негативізмом (-0,39). Коли мати не приймає чоловічі риси підлітка, його опозиційна поведінка менш виражена, а при виражених антифеміністських установках матері підлітки більше схильні порушувати правила, вимоги та закони (0,35), що також підтверджується кореляцією з шкалами «ПМК» та «Образа» (0,33).

З'ясовано обернену залежність між підозрілістю та ігноруванням батьками потреб підлітків (-0,33). Якщо батьки не задовольняють емоційні потреби дитини (особливо в емоційному контакті), то підлітки стають більш недовірливими до людей. Відсутність емоційного зв'язку з батьками створює у дитини відчуття, що інші люди можуть заподіяти їй шкоду.

Аутоагресія або почуття провини обернено залежить від нерозвинених батьківських почуттів (-0,41). Чим сильніше емоційне відкидання підлітка матір'ю або її жорстоке ставлення до нього, тим менш виражене відчуття вини у підлітка.

Індекс агресивності корелює з конфліктами між подружжям у вихованні (0,46) та потуранням (0,33). Коли в родині батьки більше зацікавлені у тому,

хто має рацію у виховних суперечках або постійно задовольняють бажання дитини, це підвищує агресивну спрямованість підлітка.

Індекс ворожості корелює з недостатністю вимог і заборон (0,33). Чим менше підліток має обов'язків у родині, а батьки стверджують, що неможливо змусити його щось зробити вдома, тим вищий рівень ворожості виявляється у підлітка.

Факторний аналіз, проведений за допомогою програми Statistica-6, виокремив три фактори. Перший включав такі показники агресії, як роздратування, негативізм і ворожість, а також стилі виховання, такі як фобії втрати дитини (ФУ), винесення конфлікту між подружжям у сферу виховання (ВК) та уявлення підлітків про стиль батьківського виховання, зокрема гіперпротекцію (Г+). Роздратування та негативізм, які проявляються у формі запальності, грубості та опозиційної поведінки, виникають під впливом пануючої гіперпротекції. Винесення конфліктів між подружжям у сферу виховання сприяє формуванню стилю виховання, де поєднуються потурання матері і відкидання або домінуюча гіперпротекція батька. Такий підхід може викликати агресивність підлітків, що перебувають на етапі розвитку автономії.

Другий фактор включав фізичну агресію та стилі сімейного виховання, такі як гіперпротекція, потурання та проекція на дитину небажаних якостей. Прояви фізичної агресії можуть бути пов'язані з побоюваннями матері щодо самостійності дитини, прагненням безкритично задовольняти всі її потреби, а також емоційним відкиданням підлітка, коли мати бачить у ньому негативні риси, які вона не визнає у собі.

Третій фактор включав такі елементи, як образа, підозрілість, вербальна агресія та стилі виховання, зокрема ігнорування потреб підлітка та обмеження батьківських почуттів, а також уявлення підлітків про стиль виховання: ігнорування їхніх потреб, надмірні вимоги та перевага дитячих якостей у підлітка. Тому прояви агресії, що виражаються як через форму (крик, вереск), так і через зміст словесних відповідей (прокляття, загрози),

можуть поєднуватися з недовірою і обережністю щодо інших, аж до переконання в тому, що інші планують шкодувати, а також із заздрістю і ненавистю. Це є наслідком недостатньої уваги матері до задоволення емоційних потреб підлітка, відсутності емоційного контакту з нею на тлі гіперпротекції, що зазвичай виникає в сім'ях із порушеними відносинами. Мати, можливо не усвідомлюючи цього, намагається утримати підлітка, стримуючи його зростання через страх перед його незалежністю. Підліток відчуває, що вимоги матері надмірні й не відповідають його можливостям, а її ставлення до нього як до дитини лише посилює відчуття образи та недовіри, що виливається в вербальну агресію.

Таким чином, аналіз показує, що гіперпротекція є основною умовою формування підліткової агресії, включаючи фізичну та вербальну, образи, підозрілість і негативізм, що є природними для підліткового віку, пов'язаного з розвитком почуття дорослості, яке батьки, особливо матері, часто бояться і ігнорують. Це можна розглядати як симптоми нормативної кризи підліткового віку.

Іншою важливою умовою агресивних проявів, таких як образа, підозрілість і вербальна агресія, є надмірні вимоги матері, ігнорування її дорослішання та відсутність у підлітка відчуття любові та близькості з боку матері. Така ситуація створює потребу в ідеальній любові, яку дитина очікує, але не отримує, що перешкоджає її розвитку та утримує в стані емоційної незадоволеності.

2.3. Рекомендації вчителям та батькам щодо зниження агресивної поведінки підлітків

Рекомендації для вчителів та батьків щодо зниження агресивної поведінки підлітків базуються на розумінні того, що агресія у підлітковому віці є результатом складної взаємодії між емоційним, соціальним і

психологічним розвитком, а також впливом навколишнього середовища. Підлітки перебувають у періоді активного формування особистості, коли почуття безпеки, емоційної підтримки та самостійності є вирішальними для їхнього благополуччя. Стратегії, які сприяють розвитку емоційної саморегуляції, підтримці здорових взаємин у родині та школі, а також навчання конструктивним способам вирішення конфліктів, дозволяють знизити рівень фрустрації та агресії у підлітків, сприяючи їхньому більш гармонійному розвитку та взаємодії з оточуючими.

Рекомендації для вчителів:

1. Створення безпечного середовища в класі. Вчителі повинні сприяти розвитку психологічної безпеки в класі, де кожен учень відчувається поважаним і підтриманим. Це включає в себе боротьбу з булінгом, заохочення співпраці і взаємоповаги серед учнів.
2. Навчання емоційної саморегуляції. Вчителі можуть впроваджувати програми або заняття, що сприяють розвитку емоційної саморегуляції. Це допоможе підліткам краще розпізнавати та контролювати свої емоції, знижуючи рівень агресії.
3. Активне слухання та підтримка. Вчителі мають надавати учням можливість висловити свої переживання та проблеми. Це допомагає знизити рівень напруги та полегшити негативні емоції.
4. Справедлива дисципліна. Важливо, щоб вчителі підтримували справедливі та однакові правила для всіх учнів. Справедлива дисципліна допомагає підліткам відчувати, що їхній розвиток підтримується з усіх боків, а не тільки через покарання.
5. Навчання конструктивним способам вирішення конфліктів. Вчителі повинні навчати підлітків, як правильно вирішувати конфлікти без застосування насильства. Це можуть бути спеціальні вправи або ролеві ігри, що допомагають відпрацювати різні ситуації.

Рекомендації для батьків:

1. Моделювання здорових емоційних реакцій. Батьки мають

демонструвати підліткам, як реагувати на стрес і конфлікти конструктивно. Підлітки часто копіюють поведінку батьків, тому важливо показувати приклад спокійної та збалансованої реакції.

2. Підтримка емоційної близькості. Важливо, щоб батьки підтримували відкритий емоційний контакт з підлітками. Це допомагає зрозуміти їхні переживання, страхи та почуття, що може знизити рівень агресії, адже підлітки часто агресивно реагують на відчуття відчуженості чи недовіри уваги.

3. Встановлення чітких та зрозумілих правил. Батьки повинні створювати чіткі межі і правила в родині, однак важливо, щоб вони були обґрунтованими і справедливими. Це дає підліткам відчуття стабільності і безпеки.

4. Стимулювання самостійності. Підлітки прагнуть до незалежності. Батьки мають підтримувати цей процес, дозволяючи підліткам робити вибір і брати на себе відповідальність, тим самим знижуючи фрустрацію і агресію.

5. Пошук причин агресії. Якщо підліток виявляє агресію, батьки повинні спробувати зрозуміти причину цього. Можливо, агресія є симптомом стресу, тривоги або нерозв'язаних емоційних проблем. Важливо вести діалог з підлітком і виявити джерело його емоційної напруги.

Спільні стратегії для вчителів та батьків:

1. Розвиток емоційного інтелекту. Спільно з учителями та батьками можна організувати заняття або тренінги для підлітків, що допоможуть розвивати емоційний інтелект, включаючи здатність розпізнавати свої емоції, контролювати їх та ефективно взаємодіяти з іншими.

2. Підтримка у важливих періодах життя підлітка. Підлітки переживають періоди змін, які можуть викликати стрес. Батьки та вчителі мають працювати разом, щоб підтримати підлітка в цих періодах, будь то зміна школи, складнощі з однолітками чи інші виклики.

3. Розвиток соціальних навичок. Заохочення підлітків до участі в гуртках, волонтерських ініціативах, спортивних змаганнях допомагає

розвивати соціальні навички і забезпечує позитивну взаємодію з іншими людьми, знижуючи ризик агресії.

Підвищення усвідомлення про причини агресії та запровадження стратегій підтримки і розвитку підлітків допоможе знизити рівень агресивної поведінки та створить здорові умови для їхнього емоційного розвитку.

Висновки до розділу 2

Аналізуючи взаємозв'язок між стилем сімейного виховання та агресивною поведінкою підлітків, варто звернути особливу увагу на роль матері в цих процесах. Результати досліджень вказують на те, що уявлення підлітків про стиль виховання матері значною мірою відповідають реальному досвіду батьків. Зокрема, серед матерів 40% демонструють мінімальність санкцій, що свідчить про недостатню рішучість у вихованні, 37,5% мають виховну невпевненість, а 25% матері виявляють гіперпротекцію. Саме ці аспекти поведінки матері стають основними факторами, які впливають на емоційний та поведінковий розвиток підлітка.

Аналіз проявів агресивної поведінки у підлітків показав, що частина респондентів виявляє негативізм (55%), фізичну агресію (40%), образу (50%) і відчуття провини (70%). Почуття провини у підлітків вказує на внутрішній конфлікт і докори совісті, що виникають через сприйняття себе як «поганої» або «невдалої» особистості. Ці прояви агресії часто мають свої корені в стилі виховання матері, адже підлітки, особливо в період формування незалежності, мають схильність до опозиційної поведінки, коли вони намагаються протистояти авторитету.

Матері, які демонструють невпевненість у своїх виховних здібностях, часто викликають у підлітка змішані емоції. У таких ситуаціях між батьками виникають конфлікти щодо виховання, що може призвести до зниження вимог до дитини, а також до виникнення фізичної агресії з боку підлітка. Знижена кількість вимог і слабка реакція на порушення з боку матері

формують у підлітка відчуття безкарності і спонукають його до агресивних форм поведінки.

Надмірне потурання підлітковим бажанням з боку матері є ще однією умовою для формування агресії. Коли мати задовольняє всі бажання дитини, підліток звикає до того, що будь-яка його вимога має бути виконана, а коли це не відбувається, він проявляє агресію. Часто такі підлітки використовують крик, вереск, погрози чи лайку, щоб домогтися бажаного. Це є прямим наслідком гіперпротекції, коли мати прагне контролювати життя дитини, не дозволяючи їй розвиватися самостійно.

Ще однією важливою умовою, що сприяє агресивним проявам підлітка, є ігнорування матерію процесу дорослішання дитини. Коли мати не визнає необхідності в змінах у поведінці підлітка, вона може продовжувати поводитись з ним як з дитиною, що, з одного боку, викликає розчарування і образи, а з іншого — породжує недовіру до матері та світу в цілому. Така позиція матері знижує емоційну близькість між нею і підлітком, що підсилює агресивні реакції з боку дитини.

Зі збільшенням емоційного відкидання з боку матері, підліток починає вірити, що його потреби не важливі. Це викликає відчуття ізольованості та відсутності підтримки, що, в свою чергу, може призвести до підвищеної агресії. Крім того, якщо мати виявляє упереджене ставлення до статі підлітка, надаючи перевагу певним якостям, це може стимулювати опозиційну поведінку, спрямовану проти авторитету.

Конфлікти між батьками та зменшення уваги до виховних потреб підлітка вдома лише підсилюють агресивні прояви в дитині. Коли батьки не можуть домовитись щодо виховання або намагаються задовольняти всі бажання підлітка, це веде до того, що дитина починає демонструвати непокору і ворожість. Тому важливим є не лише підтримка підлітка в розвитку, а й єдність у сімейному підході до виховання.

Загалом, роль матері у вихованні підлітка є ключовою у формуванні його агресивної поведінки. Гіперпротекція, потурання і емоційне відкидання

матері створюють умови для виникнення різних форм агресії: фізичної, вербальної та образ. Така поведінка є результатом невизначеності у стосунках між батьками та недоліку емоційної підтримки з боку матері, що безпосередньо впливає на розвиток підлітка в період його становлення.

Розроблені нами рекомендації для батьків та вчителів можуть скоригувати поведінку підлітків.

ВИСНОВКИ

Становлення агресивної поведінки підлітків є складним процесом, на який впливає безліч факторів, серед яких важливу роль відіграють умови сімейного виховання. Найбільш негативний вплив на формування агресії мають такі стилі виховання, як поблажливий, авторитарний, непослідовний та виховання в стилі «кумира сім'ї». Підлітковий вік, зокрема, є періодом пошуку себе, прагнення до самоствердження і незалежності, що може сприяти розвитку агресивної поведінки.

До соціально-психологічних факторів формування агресії належать зовнішні (сім'я, стан суспільства, вплив ЗМІ) та внутрішні (низька самооцінка, невпевненість у собі, неможливість висловлювати почуття). Механізмами формування агресивної поведінки є поєднання негативних рис особистості, акцентуацій характеру, порушення емоційно-вольової сфери, деформація соціальних зв'язків і спілкування.

У дослідженні, яке включало 40 підлітків і їх матерів, була висунута гіпотеза, що специфіка відносин з матір'ю впливає на агресивність підлітка. Зокрема, гіперпротекція матері є умовою фізичної агресії, потурання — вербальної агресії, а емоційне відкидання — причиною образи. Дослідження показало, що умовами прояву агресії є підвищена невпевненість матері, конфлікти між подружжям і гіперпротекція, яка може поєднуватися з відкиданням чи потуранням.

Прояви агресії підлітків можуть бути результатом надмірних вимог матері, її ігнорування дорослішання дитини та відсутності емоційної близькості. Це часто спричиняє образи, підозрілість і вербальну агресію. Важливою умовою для прояву агресії є невизнання матері необхідності змін у поведінці підлітка, а також збереження дитячого ставлення до нього.

Таким чином, специфіка відносин між матір'ю та підлітком, зокрема гіперпротекція, потурання та емоційне відкидання, справді впливають на формування агресивної поведінки підлітків. Профілактика агресії є важливим завданням для школи і суспільства, оскільки допомагає підліткам адаптуватися в суспільстві та знайти своє місце в системі людських відносин.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Андреев Ю. С. Агресивна поведінка підлітків: сутність, причини та види. Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка. 2011. №20. С. 34–42.
2. Афанасьєва В.В. Соціально-педагогічна профілактика девіантної поведінки підлітків у діяльності загальноосвітньої школи : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: спец. 13.00.05 Соціальна педагогіка. Луганськ, 2011. 22 с.
3. Баранова Н. Психокорекція агресивності та конфліктності у підлітків. Психолог. 2005. №36. С.17 – 24.
4. Бзезян Т. А. Вплив характеру взаємовідносин у сім'ї на психологічні особливості прояву агресивності у підлітків. Актуальні проблеми психології в закладах освіти : збірник наукових праць. С. 48-53.
5. Воронкевич О.М. Вплив типу батьківського ставлення на формування насильницької або жертвовної поведінки дитини. Психологічний журнал. №9 (19). 2018. С. 109-112.
6. Гокіна Л. Агресивна поведінка дітей – це крик про допомогу. Психолог. 2007. №13-15. С.84–87.
7. Губа Н., Кандиба М. Особливості ціннісно-мотиваційної сфери / Н. Губа, М. Гандиба. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/Pp/2009_13/R1/Guba2.pdf.
8. Гуцуляк Л. Профілактика агресивної поведінки підлітків у закладах загальної середньої освіти: Теоретичний аспект. 2022. Humanitas. Вип. 1. С. 22-28.
9. Ермоліч С.Я. Методологічні передумови формування ціннісних орієнтацій у підлітків /С.Я. Ярмоліч// Позашкільне виховання. 2007. № 9. С. 23-27.
10. Жмайло І. Взаємини підлітків. Психологічні особливості. Психолог. 2012. №9. С. 18–20.
11. Зінченко Л. М. Проблема профілактики та корекції проявів агресії у підлітків. Наукові записки. К., 2005. Вип. 26, т. 2. С. 145–149.

12. Калька Н.М., Ковальчук З.Я. Практикум з арт-терапії. Практикум з арт-терапії: навч.-метод. посібник. Ч. 1 Львів : ЛьвДУВС, 2020.232 с.
13. Кальчева О. Ю., Місяк О. К. Управління гнівом: навч.-метод. посіб. Київ, 2016. 67 с.
14. Ковальчук З.Я. Особливості взаємодії вчителя з учнями-підлітками: теоретичні засади дослідження. Психологія сучасності: наука і практика. Тези Міжнародної науково-практичної конференції молодих науковців. Одеса, 2003. С. 28-30.
15. Ковальчук З.Я. Психолого-педагогічні особливості взаємодії педагогів і батьків. Неперервна професійна освіта: теорія і практика // Науково-методичний журнал. 2012. Випуск 1-2. С.156-160.
16. Ковальчук З.Я. Самотність як детермінанта девіантної поведінки підлітка. Психологія особистості. Том 11 (1), 2021 С.59-66.
17. Крошка О.І. Сучасна психологічна наука про життєво-ціннісні орієнтації молоді. Наукові конференції. Режим доступу: <http://intkonf.org/kroshka-oi-suchasna-psihologichna-nauka-pro-zhittevo-tsinnisni-orientatsiyi-molodi/>.
18. Левченко А. Психологічні особливості підліткового віку. // Психолог. 2003. №42. С. 9 –16.
19. Леско Н. Феномен насильства над дітьми в освітньому середовищі України. Traektoriâ Nauki, 2018. № 4(05). С. 1001–1007.
20. Мазоха І .С. Індивідуально-психологічні особливості агресивності особистості: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук: спец. 19.00.01 Загальна психологія, історія психології. Одеса, 2008. 19 с.
21. Максимова Н. Ю. Соціально-психологічні проблеми насильства / Н. Ю. Максимова, К. Л. Мілютіна. К., 2003. 344 с.
22. Матійків І., Ковальчук З. Професійна майстерність психолога: навч.-метод. посібник. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2016. 340 с.

23. Мерцалова Т. Насилля в школі: що протиставити жорстокості і агресії? Директор школи. 2000. №3. С.25–32.

24. Мізерна О. О. Психологічні особливості прояву агресії у дітей підліткового віку : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук: спец. 19.00.07 Педагогічна та вікова психологія. Київ, 2005. 20 с.

25. Оржеховська В. М. Профілактика правопорушень серед неповнолітніх: навч.-метод. посіб. / В. М. Оржеховська. К.: ВІАН, 1996. 352 с.

26. Павлюченко А. О. Профілактика агресивної поведінки у підлітків. Соціально-психологічні аспекти розвитку суб'єктів освітнього процесу: матеріали II Всеукраїнського науково-практичного форуму «Соціально-психологічні аспекти розвитку особистісно-професійної компетентності педагога в умовах інноваційних змін» (07– 12 грудня 2020 року, м. Суми). Суми: НВВ КЗ СОІППО. 2020. С. 148-150.

27. Сергєєва К. В. Впровадження програм профілактики агресивної поведінки підлітків у центрах соціально-психологічної реабілітації дітей. Вісник Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка. Серія: Педагогічні науки. Чернігів: ЧНПУ, 2016. Вип. 133. С. 190–194.

28. Сергєєва К. В. Сутність програми профілактики агресивної поведінки підлітків у центрах соціально-психологічної реабілітації. Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка: Педагогічні науки. Луганськ: Луганський національний університет імені Тараса Шевченка, 2013. № 11 (270). С. 200–205.

29. Сергєєва К.В. Український досвід впровадження програм профілактики агресивної поведінки підлітків у центрах соціальнопсихологічної реабілітації. Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології: наук. журнал. Суми: СумДПУ імені А.С. Макаренка, 2015. №8 (52). Ч. V. С. 403–410.

30. Федух І.С. Визначення змісту понять «ціннісна орієнтація» у сучасній психолого-педагогічній науці. Вісник Національної академії

Державної прикордонної служби України. №3, 2011. С. 30-41.

31. Хоменко Г. Агресивність підлітків: причини, профілактика, корекція: міський семінар для психологів. / Г. Хоменко // Психолог. 2009. № 35. С. 17 – 23.

32. Шебанова С. Г. Профілактика та корекція агресивної поведінки студентів засобами тренінгу спілкування: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук: спец. 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія». Київ, 2000. 19 с.

33. Юрчик О. М. Психологічна профілактика шкільного насильства в початкових класах: дис. на здоб. наук. ступ. канд. псих. наук: 19.00.07 – «Педагогічна та вікова психологія» / О. М. Юрчик. Івано-Франківськ, 2016. 335 с.

34. Bandura, A., & Walters, R. H. (1959). *Adolescent Aggression*. Ronald Press.

35. Khaliq A. A., Fatima I., Iftikhar M. Loneliness and Aggression in Adolescents Living in Institutionalized Care. *Pakistan Journal of Professional Psychology: Research and Practice*. Vol. 11, No. 2, 2020, pp. 69-83.

36. Kovalchuk, Z., Raievska, Y., Beheza, L., Ievtushenko, I., & Odyntsova, H. (2021). Socio-psychological features and legal norms of the life of adolescents from distant families of labor migrants. *Amazonia Investiga*, 10(46), 79-91. <https://doi.org/10.34069/AI/2021.46.10.7>

37. Olweus D. Bullying Prevention Program [Electronic resource]. – Access mode : www.clemson.edu/olweus. – Title from screen.

38. Ricoy Pérez C. L., & Suárez Cedeño M. Prevention of aggressive behaviors from the educational process. *Revista Sociedad & Tecnología*, 2021. 4(2), pp. 265-281.

39. Shcherban T., Bretsko I., Varha V. Feachers of aggressive behavior in adolescent age. *Social Work and Education*, 2022. Vol. 9, No. 3. pp. 422-433. DOI: 10.25128/2520-6230.22.3.8

40. Straus M. A. Behind closed doors: Violence in the Amerikan family / M.

A.Straus, R. J. Galles. – New York: Anchor / Doubleday, 1980. – 254 p.